
2. Migracions a Catalunya: cinc dècades de canvis i continuïtats

Enrique Ortega-Rivera
eortega@ced.uab.cat
Centre d'Estudis Demogràfics

Miguel Solana Solana
antoniomiguel.solana@uab.cat
Departament de Geografia de la Universitat Autònoma de Barcelona

Resum

En aquest apartat s'analitzen tant l'evolució en la intensitat de les migracions –immigració i emigració– com els patrons espacials de les migracions internes i externes a Catalunya al llarg del període 1964-2013. Les fonts d'informació han estat principalment les dades de l'Estadística de variacions residencials de l'INE. Aquest període s'ha caracteritzat per l'arribada d'un nombre important d'immigrants –especialment durant la dècada anterior a 1975 i entre els anys 2000 i 2008– alhora que per una variació substancial dels seus llocs de procedència. S'ha assistit a una ampliació territorial en l'origen dels fluxos d'arribada a Catalunya: d'un predomini dels fluxos procedents de la resta d'Espanya s'ha passat a una major importància de la immigració procedent de la resta del món. En aquest apartat remetem al funcionament del sistema català de reproducció com a component essencial per entendre aquests cicles migratoris.

Paraules clau: migracions internes, migracions internacionals, Catalunya, Espanya.

Migraciones en Cataluña: cinco décadas de cambios y permanencias

Resumen

En este capítulo se analizan tanto la evolución en la intensidad de las migraciones –inmigración y emigración– como los patrones espaciales de las migraciones internas y externas en Cataluña a lo largo del período 1964-2013. La información proviene principalmente de la Estadística de variaciones residenciales del INE. Este periodo se ha caracterizado por la llegada de un número importante de inmigrantes –especialmente durante la década anterior a 1975 y entre los años 2000 y 2008– a la vez que por una

variación sustancial de sus lugares de procedencia. Se ha asistido a una ampliación territorial en el origen de los flujos de llegada a Cataluña: de un predominio de los flujos procedentes del resto de España se ha pasado a una mayor importancia de la inmigración procedente del resto del mundo. En este apartado remitimos al funcionamiento del sistema catalán de reproducción como componente esencial para entender estos ciclos migratorios.

Palabras clave: migraciones internas, migraciones internacionales, Cataluña, España.

Migrations in Catalonia: five decades of changes and continuities

Abstract

This chapter analyses both the evolution in the intensity of migration –emigration and immigration– and the spatial patterns of internal and external migration in Catalonia during the period 1964-2013. The source of information has been mainly data of the Residential Variation Statistics (INE). During this period a large number of immigrants has come to Catalonia –especially during the decade before 1975 and between 2000 and 2008–, but we can see a substantial variation in the origin of this migrants. We can appreciate a territorial expansion in the origin of the flows arriving to Catalonia: from predominant flows of the rest of Spain to greater importance of immigration from the rest of the world. In this section we refer to the Catalan Reproduction System as essential information to understand this migratory cycle.

Keywords: internal migrations, external migrations, Catalonia, Spain.

Migrations en Catalogne : cinq décennies de changements et de continuités

Résumé

Ce chapitre analyse l'évolution de l'intensité des migrations –immigration et émigration– et la structure territoriale des flux internes et des flux externes en Catalogne pendant la période 1964-2013. Les sources d'information ont été principalement les données des Variations Statistiques Résidentielles de l'INE. Cette période a été marquée par l'arrivée d'un grand nombre d'immigrants –surtout au cours de la décennie 1965-1975 et entre 2000 et 2008– et aussi par une variation importante de leurs origines. On a assisté à une expansion territoriale de l'origine des migrants arrivant en Catalogne: d'une prédominance des flux provenant du reste de l'Espagne à une plus grande importance de l'immigration du reste du monde. Dans ce chapitre nous considérons le fonctionnement du

Système Catalan de Reproduction comme l'élément essentiel pour la compréhension de ces cycles migratoires.

Mots-clé : migrations internes, migrations internationales, Catalogne, Espagne.

2.1. Els immigrants d'ara no són com els d'abans?²

Amb aquesta asseveració, que nosaltres hem convingut interrogar, Francesc Candel encadenava tot un seguit de reflexions carregades de realisme estètic i rerefons demogràfic que traçaven «un paral·lelisme ininterromput entre els immigrants d'altres temps i els actuals» o, més ben dit, «un paral·lelisme entre els immigrants de totes les èpoques» (Candel, 2008: 55-65). Aquesta mirada *candeliana* a la realitat social afirmava, per tant, la necessitat d'una perspectiva històrica que, parafrasejant Borges (2012:26), estima «las repeticiones, las variantes, las simetrías». Per això, en una anàlisi de les migracions dels segles xx i xxi a Catalunya, com la que es va plantejar a la jornada que va precedir aquesta monografia, proposem fugir de l'agitació del moment i construir un pont entre l'*abans* i l'*ara*, mirant de trobar allò que és *nou* i allò que és *vell* en els desplaçaments de població que han tingut Catalunya com a lloc de destinació i de partida. És ineludible, en aquesta línia, començar amb dues evidències, ara a l'abast de tothom. La primera és que «la immigració ha estat una constant històrica» al país, tal com el mateix Candel deixà escrit en *Els altres catalans* (Candel, 2008:146). Tant és així, que aquest fenomen va esdevenir –i heus aquí la segona evidència– el factor principal de creixement demogràfic des de la fi del segle XIX. Com va posar en relleu Cabré (1991), l'aportació migratòria, lluny de ser parsimoniosa, estarà marcada pel caràcter episòdic i abrupte de les «grans onades», tant de les arribades en el primer terç del segle XX com de les que van tenir lloc entre els anys cinquanta i setanta o, ja en la frontissa del canvi de segle, les que venien amb accent forà.³ La comprensió d'aquestes sacsejades i la seva articulació en el temps històric de llarga durada no és possible avui sense acudir al *sistema català de reproducció*, esquema teòric que la demògrafa barcelonina Cabré caracteritzà a la fi dels anys vuitanta (Cabré, 1999). Per aquesta estudiosa, l'evolució de la població catalana ha estat regida per un sistema complex de reproducció social en què la constitució de les generacions successives s'ha confiat tant a la reproducció biològica com a l'arribada substancial i contínua d'immigració, en un procés que ha comportat la mobilització simultània d'aspectes econòmics, sociològics, familiars i culturals (Cabré, 2007). Un segon referent teòric que ens ajuda a prendre en consideració la dimensió històrica és la noció de *cicle migratori* proposada per

2. De les nombroses edicions d'*Els altres catalans* hem utilitzat la publicada l'any 2008 per Edicions 62, no censurada i prologada per Najat El Hachmi.

3. Deixem enrere els episodis d'immigració francesa durant els segles XVI i XVII, documentats per Jordi Nadal i Emili Giral (2000), i les migracions de la fi del segle XIX estudiades per Arango (1976). També les que es van produir just en acabar la Guerra Civil espanyola, període poc conegut però sobre el qual s'han fet aportacions destacables (Boj, Vallès, 2005; Marín Corbera, 2006; Puig i Valls, 1995).

Dassetto (1990).⁴ Per al sociòleg belga, aquest concepte comprèn una sèrie de processos a partir dels quals els immigrants dels països no desenvolupats arriben i s'assenten en els més desenvolupats en una seqüència temporal –que concreta en tres etapes– que requereix l'adaptació de les poblacions immigrada i autòctona, així com de les institucions de la societat receptora. Encara que la referència són les migracions internacionals, la noció de cicle també aporta valuoses eines analítiques per a la interpretació històrica de les migracions a l'interior del país. Una de molt suggeridora planteja generar, en sintonia amb el propòsit d'aquest monogràfic, un camp conceptual per comprendre les percepcions de la població entorn del fenomen migratori i integrar també les anàlisis produïdes sobre la migració i els migrants, ja sigui en el terreny acadèmic, polític o sociocultural.⁵

A partir d'aquest marc, breument descrit, en les pròximes pàgines abordarem l'anàlisi de les tendències i les característiques territorials i demogràfiques de les migracions a Catalunya procedents de la resta d'Espanya i de l'exterior. Per raons d'interès i limitació d'espai evidents, en aquest treball tractem els moviments migratoris que van tenir lloc al llarg dels últims cinquanta anys, horitzó temporal definit per la primera edició de l'obra homenatjada, l'any 1964, i l'últim del qual es disposa de dades estadístiques, el 2013. En el transcurs d'aquest període els canvis en els patrons migratoris a Catalunya i al conjunt d'Espanya han estat molt ràpids i intensos, la qual cosa ha fet de les migracions el component principal de creixement i el motor de canvi en la distribució espacial de la població, tal com ha quedat reflectit en les nombroses contribucions fetes des de la demografia, la geografia i la sociologia.⁶ La conveniència de la perspectiva històrica ens du a considerar aquells elements de canvi i continuïtat més rellevants quant a l'evolució de les migracions, i a emfatitzar-ne la dimensió territorial i en diàleg constant amb la literatura acadèmica. Amb aquest objectiu, el text s'ha organitzat de la manera següent: després d'aquesta introducció, la segona secció presenta la font de dades i algunes qüestions de caràcter metodològic. En la tercera part abordem l'evolució de les migracions internes i externes al llarg del període esmentat. L'estructura espacial dels moviments migratoris interns, així com els països d'origen i de destinació dels internacionals, els tractarem en la quarta. La secció final clou amb el significat de les migracions en termes de creixement demogràfic, juntament amb una discussió sobre els elements de canvi i continuïtat en el sistema migratori català.

4. En el camp d'estudis de les migracions, el concepte de *cicle migratori* no és precisament nou i diversos autors l'han emprat per estudiar la relació entre les fases històriques de migració internacional, els cicles econòmics i els canvis demogràfics (Oklóski, 2012). D'una manera implícita el concepte també és present, per exemple, en el clàssic treball de Zelinsky (1971) sobre la transició de la mobilitat.

5. Una contribució recent en aquesta línia la va fer Andreu Domingo (2014) amb una anàlisi històrica dels discursos sobre la immigració a Catalunya.

6. Un estat de la qüestió sobre les migracions internes a Catalunya i Espanya es troben a Pascual de Sans *et al.* (2002) i Silvestre (2009). Una panoràmica de la producció científica sobre migracions internacionals a Espanya es troba a Bueno (2008).

2.2. Dades i números. Algunes indicacions sobre la font estadística

En un passatge d'*Els altres catalans*, Candel (2008:147) es fa ressò d'una notícia publicada a *La Vanguardia* a l'agost de 1963. L'extracte té un cert interès anecdòtic, motiu pel qual no ens estalviem de reproduir-lo parcialment. Així, el diari informa: «En el último número del Boletín del Instituto Nacional de Estadística se publican unas interesantes tablas definitorias del movimiento de migraciones en el seno de España [...]». I, més endavant, prossegueix: «La estadística, formulada con extraordinaria precisión y apretado rigor, nos retrata con el máximo detalle las peculiaridades de esta masa de nuevos barceloneses». No cal dir que les taules del moviment de migracions a què fa referència el retall de premsa constitueixen l'Estadística de variacions residencials actual que, tot just un parell d'anys enrere, es va començar a publicar per primer cop a Espanya.

Com ja és sabut, les migracions són un fenomen de difícil quantificació. En el nostre context, les fonts estadístiques principals són el registre de variacions residencials i els censos, pel que fa als fluxos i estocs de població.⁷ En aquest treball hem utilitzat bàsicament la primera, atès que és l'única font que proporciona informació sobre els fluxos migratoris interiors i exteriors al llarg d'aquest període d'estudi. Les migracions internes es comptabilitzen anualment des de 1961, mentre que el capítol de migracions externes es va incorporar tardanament: la immigració, a partir de 1988, i l'emigració, a partir de 2002.⁸ També és sabut que la qualitat de les dades sobre variacions residencials és lluny de l'«extraordinaria precisión y apretado rigor» amb què el diari celebrava la novetat. L'aplicació, però, de canvis metodològics –derivats, al seu torn, de modificacions legals i administratives en el registre padronal– ha propiciat una millora progressiva, especialment notable des de mitjan dècada dels noranta. Els problemes i limitacions de l'estadística han estat objecte d'escrutini acadèmic i discussió política. En general, hi ha cert consens a situar el subregistre, el desfasament cronològic en l'enregistrament dels desplaçaments, les inscripcions inegüdes i atípiques i, en darrer lloc, la captació de les sortides a l'estranger entre les deficiències de més calat (Domingo, Sabater, 2010; Gil-Alonso, 2010; Martí, Ródenas, 2004; Ortega-Rivera, 2012; Sabater, Ajenjo, 2005). Cal precisar, però, que la seva incidència ha estat molt desigual al llarg del temps, així com entre les diferents poblacions.

7. Aquestes dues estadístiques oficials no són les úniques que proporcionen informació sobre moviments migratoris. Entre d'altres, disposem de l'Estadística de migracions derivada de l'EPA (Enquesta de població activa), l'Enquesta sociodemogràfica de 1991 i, més recentment, l'Estadística de migracions, també derivada dels registres padronals.

8. Les dades del període 1995-2013 corresponen a les tabulacions de l'Estadística de variacions residencials (EVR) elaborades per l'INE. Aquesta informació s'ha completat amb la sèrie històrica amb dades que comencen l'any 1962 i que s'han tret de l'apartat corresponent al capítol de migracions de l'Anuari estadístic d'Espanya. En el càlcul de les taxes migratòries s'han establert com a denominadors les poblacions de les estimacions intercensals de població per al període 1971-2013, les poblacions de fet des del 1900 fins al 1991 i, en darrer lloc, les estadístiques de la població d'Espanya deduïdes del padró municipal d'habitatges de l'any 1965.

En aquest punt, creiem oportú posar en relleu els canvis que han tingut més repercussió en el registre padronal, base d'aquesta estadística, atès que són un element clau per a l'anàlisi de l'evolució dels moviments migratoris. El primer canvi va tenir lloc l'any 1988, moment en què s'implantà un document únic d'inscripció padronal i se n'informatitzà la gestió, fets que des d'aleshores han permès l'obtenció de registres individuals per a cada variació residencial. Abans d'això, les migracions es comptabilitzaven a partir de les relacions numèriques d'altres i baixes que cada ajuntament remetia anualment a l'Institut Nacional d'Estadística (INE). El segon canvi va ser la creació del padró continu a partir de 1996. L'establiment d'un procediment de gestió contínua d'altres i baixes comportarà no sols la supressió de les conegudes renovacions padronals quinquennals, sinó també la centralització i coordinació de tota la informació sobre variacions residencials en l'organisme estadístic.⁹ Un últim canvi està associat a l'arribada d'immigració procedent de l'estranger. El registre deficient de les altres i baixes de la població amb nacionalitat estrangera, molt estès a principis d'aquest segle, comportarà la introducció de mecanismes administratius per combatre els problemes de cobertura i les duplicitats que s'estaven produint als padrons municipals. D'aquesta manera es van introduir les anomenades *altres per omissió* i *baixes per inclusió indeguda*, a partir de 2004, i les *baixes per caducitat*, a partir de 2006.¹⁰ En resum, aquestes millores han permès resoldre certes incoherències en la mesura de les migracions internes presents en les dècades dels seixanta i setanta –concretament, les baixades en els anys de renovació padronal i les discrepàncies entre les migracions censals i padronals–, així com certes incoherències en part dels problemes de cobertura i registre de les migracions exteriors de la població estrangera.

És important cloure aquesta secció apuntant algunes qüestions de caire metodològic entorn de la definició de *migració* i la unitat territorial d'anàlisi. La *migració interna* s'ha definit operativament com «un canvi de residència entre comunitats autònomes que tingui com a origen i destinació Catalunya». Així mateix, la *migració externa* és considerada com «una variació residencial, ja sigui d'entrada o de sortida, entre Catalunya i l'exterior». Cal advertir que, si bé la comunitat autònoma constitueix la unitat analítica de referència, hem hagut de davallar al nivell provincial per tractar alguns aspectes de l'anàlisi territorial, atès que l'òptica regional amaga variacions geogràfiques importants en els fluxos migratoris interns.

9. Abans de la implantació del padró continu, en els anys de renovació dels padrons municipals –els acabats en 1 i 6–, l'estadística reflectia descensos acusats en les migracions per l'assimilació de registres de canvi de residència.

10. Les altres per omissió i les baixes per inclusió indeguda són procediments de baixa d'ofici duts a terme pels ajuntaments. A l'efecte de l'EVR, aquestes altres i baixes són tractades com a altres i baixes per canvi de residència exterior de les quals es desconeix el país d'origen i destinació, respectivament. Les baixes per caducitat són el resultat del canvi legislatiu que va introduir la Llei 14/2003 dins de la Llei reguladora de bases de règim local, la qual estableix que els estrangers no comunitaris sense autorització de residència permanent han de renovar la seva inscripció padronal cada dos anys i que, en cas que no ho facin, els ajuntaments han de declarar la caducitat de la inscripció.

2.3. Concretem o centrem-nos. Evolució de les migracions a Catalunya

La dècada dels seixanta fou un període excepcional en la dinàmica de les migracions internes a Catalunya i la resta d'Espanya. El conjunt de canvis que experimentà l'economia espanyola –en aquell temps, immersa en un profund procés de transformació de l'estructura productiva i de recomposició del mercat de treball– aniran lligats a una gran mobilitat geogràfica de la població, principalment des de les àrees rurals i més deprimides cap a les aglomeracions urbanes i zones industrials del país (García Barbancho, 1967; Cardelús, Pascual, 1979; Cardelús *et al.*, 1999). L'excepcionalitat a què al·ludim quedarà definida per la intensitat i el volum assolits per la migració interregional, fins al punt que els desplaçaments de llarg recorregut van implicar més de la meitat del total de moviments registrats entre 1964 i 1973 (taula 2.1). En termes relatius, dels dotze de cada mil habitants que van efectuar una migració durant la dècada, uns set ho van fer canviant de regió de residència, mentre que cinc es van mantenir dins dels límits provincials. Catalunya rebrà més de 670.000 entrades des de la resta d'Espanya, per la qual cosa s'erigirà com a receptora principal –al costat de Madrid i País Basc– d'uns corrents migratoris territorialment molt desequilibrats i originats, en la major part, a les regions d'Andalusia, Extremadura i Castella-la Manxa.

La crisi econòmica del anys setanta trencarà amb aquesta dinàmica, la qual cosa propiciarà el sorgiment d'un sistema migratori caracteritzat, d'una banda, per la disminució dels desplaçaments entre regions i, de l'altra, per la diversificació de l'estructura espacial dels fluxos migratoris, tal com es veurà en la secció següent (Cabré *et al.*, 1985; Ródenas, 1994). Aquest nou model s'acabarà de definir en els anys vuitanta i noranta amb l'apari-

Taula 2.1. Migracions internes a Catalunya i amb la resta d'Espanya, 1962-2013.

	Migracions dins de Catalunya			Migracions amb la resta d'Espanya		
	<i>Intraprov.</i>	<i>Interprov.</i>	<i>Total</i>	<i>Immigració</i>	<i>Emigració</i>	<i>Saldo</i>
1962-1963	76.236	16.526	92.762	191.525	14.485	177.040
1964-1968	227.645	39.194	266.839	407.415	48.137	359.278
1969-1973	263.586	39.060	302.646	263.130	51.090	212.040
1974-1978	256.866	37.053	293.919	203.794	83.483	120.311
1979-1983	192.982	34.249	227.231	74.779	110.152	-35.373
1984-1988	239.212	50.186	289.398	82.075	108.847	-26.772
1989-1993	402.287	76.058	478.345	121.446	132.209	-10.763
1994-1998	560.027	97.227	657.254	107.540	125.602	-18.062
1999-2003	823.726	160.204	983.930	182.069	178.862	3.207
2004-2008	1.123.738	250.156	1.373.894	279.670	318.919	-39.249
2009-2013	1.064.017	212.266	1.276.283	281.548	289.690	-8.142

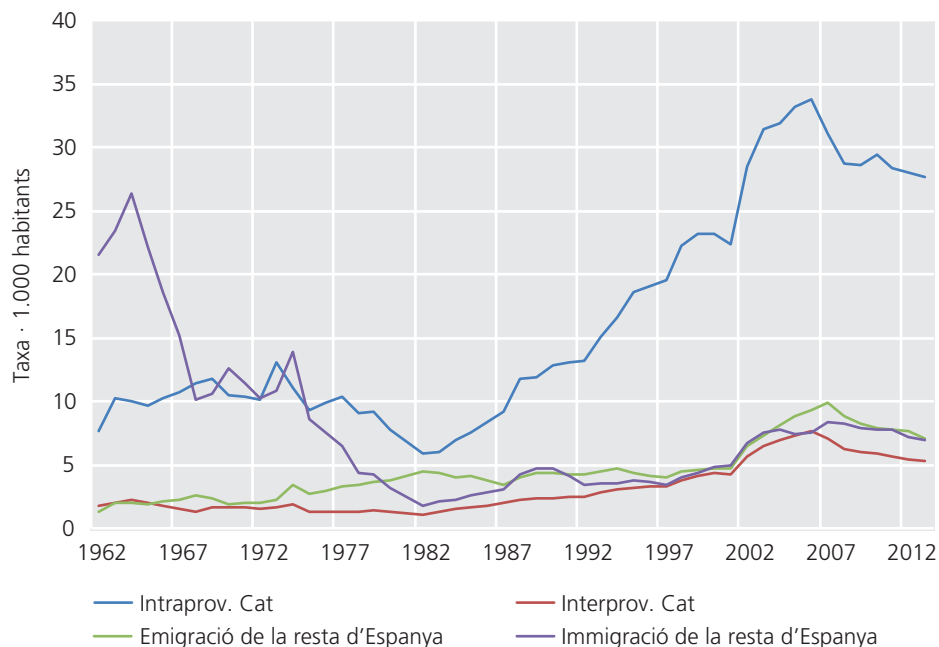
Font: elaboració pròpia a partir de l'Anuari estadístic d'Espanya i l'EVR de diversos anys (INE).

Nota: períodes quinquennals excepte el bienni 1962-1963.

ció de fluxos de migració de retorn, juntament amb un creixement de la mobilitat intraprovincial espectacular (Recaño, 2004a; Ródenas, Martí, 2005). L'evolució de les migracions a Catalunya il·lustra amb nitidesa el que s'acaba de dir. La reducció de la immigració procedent de la resta d'Espanya es veurà acompanyada d'un creixement sostingut de l'emigració cap a altres regions fins a arribar, l'any 1980, a registrar un saldo migratori negatiu. Com s'ha assenyalat, aquesta situació –que es produïa per primera vegada des que disposem de la sèrie estadística– marcarà un punt d'inflexió en els intercanvis migratoris amb la resta d'Espanya (Recaño, Solana, 1998). Des de llavors, Catalunya experimentarà saldos migratoris negatius ininterrompudament, tret dels períodes 1988-1989 i 2000-2003. Com dèiem, les migracions interregionals van tenir un component de retorn que, en el cas que ens ocupa, assolí proporcions relativament baixes però amb una intensitat similar a la registrada per les regions econòmicament més pròsperes i tradicionalment immigratòries, com ara Madrid i el País Basc. Així, el retorn involucrà el voltant del 40% de les sortides des de Catalunya i del 20% de les entrades registrades entre 1988 i 2001 (Recaño, 2004b).

És important apreciar que la consolidació d'aquests patrons de migració intrarregional va tenir lloc en un context en què els fluxos intraprovincials comencen a experimentar un creixement vertiginós i sense precedents històrics. Tant és així que els moviments al si de les províncies catalanes es van duplicar durant els anys noranta i van arribar a sobrepassar el milió de desplaçaments al llarg dels dos últims quinquennis (taula 1). L'evolució de les taxes migratòries mostrada al gràfic 2.1 permet observar millor la tendència ascendent, atès que la relació entre les migracions intraprovincials i la població passarà d'un 6‰ durant el bienni 1981-1982 a un 23‰ en l'any 1998, moment a partir del qual la mobilitat adquireix acceleració fins a arribar a un màxim del 34‰ l'any 2006. El començament, però, de la crisi econòmica provocada per l'esclat de la bombolla immobiliària precipitarà una caiguda accentuada que, malgrat la conjuntura adversa, es mantindrà en uns nivells força elevats. Nombrosos treballs han posat en relleu les característiques demogràfiques i territorials del boom de la migració intraprovincial. S'ha destacat, en aquesta línia, que el tipus de mobilitat predominant durant aquest període van ser les migracions de curta distància associades a processos de suburbanització i desconcentració, la qual cosa es correspon amb el fet que la majoria dels desplaçaments tinguessin com a lloc de destinació preferent els municipis de grandària inferior i que, per contra, les sortides s'efectuessin des de les poblacions grans i capitals de província (Franch, Recaño, 2011; Pujadas, 2009). D'entre els múltiples factors demogràfics i econòmics que expliquen l'apogeu de la mobilitat residencial, ens interessa destacar-ne dos: el primer té a veure amb la conjunció entre el cicle de vida i les dinàmiques familiars de les cohorts del *baby boom* que, en aquells anys, just arribaven a l'edat d'emancipació i formació de llars, en un context d'expansió econòmica impulsada, al seu torn, per la demanda d'habitatge en els espais urbans (Módenes, 1998). El segon factor vingué de la mà d'un altre boom, en aquest cas, el de les migracions internacionals. L'entrada de població procedent de l'estranger a Espanya i Catalunya va significar, en un primer moment, un cert reviscolament de la migració interregional, com es veu reflectit en l'alça dels fluxos i les taxes mi-

Gràfic 2.1. Evolució de les taxes de migració interna i interregional a Catalunya, 1962-2013.

Font: elaboració pròpia a partir de l'Anuari estadístic d'Espanya i l'EVR de diversos anys (INE).

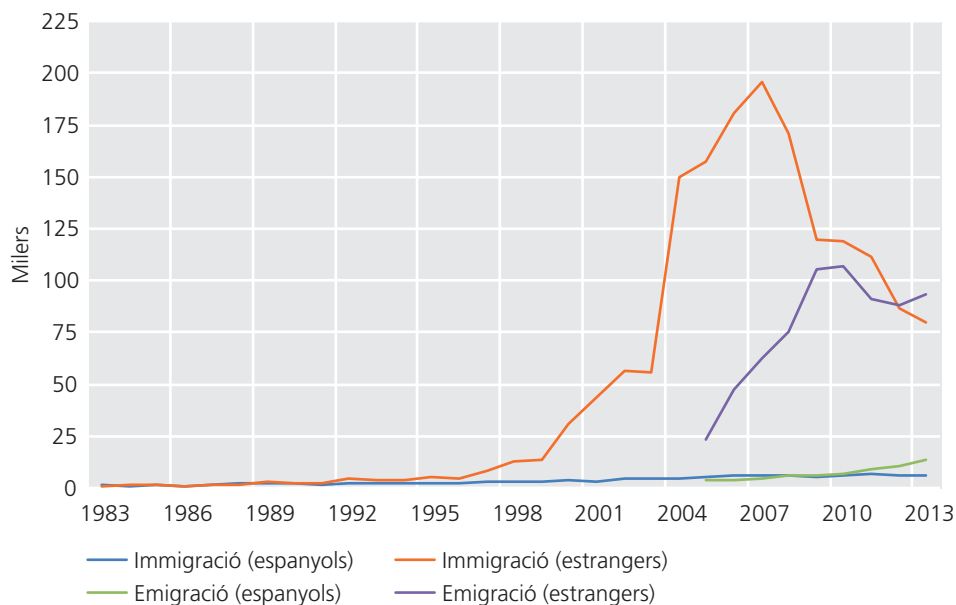
Nota: les irregularitats en els anys de renovació padronal –acabats en 1 i 6, fins al 1996– s'han suavitzat mitjançant interpolació.

gratòries. Però també va significar un canvi en la dinàmica demogràfica metropolitana, molt especialment de la ciutat de Barcelona i els municipis adjacents, en la mesura que retroalimentarà els processos de desconcentració i suburbanització de la població autòctona (Bayona, Gil Alonso, 2008; López Gay, 2008).

Precisament, en relació amb les migracions internacionals, fins a la dècada dels vuitanta el volum de població estrangera a Catalunya havia estat escàs. Bàsicament, es componia de població de països europeus i d'alguns països llatinoamericans com Argentina o Cuba (IOE, 1999). La crisi econòmica de finals de la dècada dels setanta suposà la paralització de les polítiques més actives de recepció d'immigrants a Europa, i una part dels fluxos que es dirigien a països com França, Suïssa i Alemanya, procedents especialment del nord d'Àfrica, començaren a quedar retinguts a la frontera franco-espanyola, on s'assistí a l'assentament progressiu d'immigrants, principalment procedents del Marroc i de Senegal (IOE, 1994). Els volums en aquells anys foren petits però l'impacte, malgrat tot, va ser ampli i els mitjans de comunicació van fer un ampli ressò d'aquesta arribada de població. Espanya a la dècada dels vuitanta començà a considerar-se un país d'immigració, amb la qual cosa va trencar amb la seva dinàmica històrica com a país d'emigració.

A Catalunya tanmateix podem considerar que es reprèn l'arribada d'una població que, malgrat que presenta trets diferencials respecte a la migració interior –no sols en termes culturals, lingüístics o religiosos, sinó també legals–, continuarà ocupant sovint una mateixa posició en la societat i en el mercat laboral català (Candel, Cuenca, 2001). La immigració des d'altres països de població estrangera agafà una forta embranzida a partir de l'any 2000, amb un increment molt notable a partir de l'any 2002 (gràfic 2.2). En termes absoluts, s'arribà a assolir un volum superior a les 150.000 entrades entre el 2004 i el 2007, i amb un màxim de prop de 200.000 immigrants estrangers tan sols durant aquest últim any. A partir del 2008 començà un descens pronunciat per l'impacte de la crisi econòmica, mentre que l'emigració de població estrangera cap a l'exterior, que ja mostrava un volum significatiu, continuà l'increment. Durant l'any 2012, i per primera vegada en aquest segle, superà la immigració.

Gràfic 2.2. Evolució de les migracions a Catalunya que tenen com a origen o destinació altres països, 1983-2013.

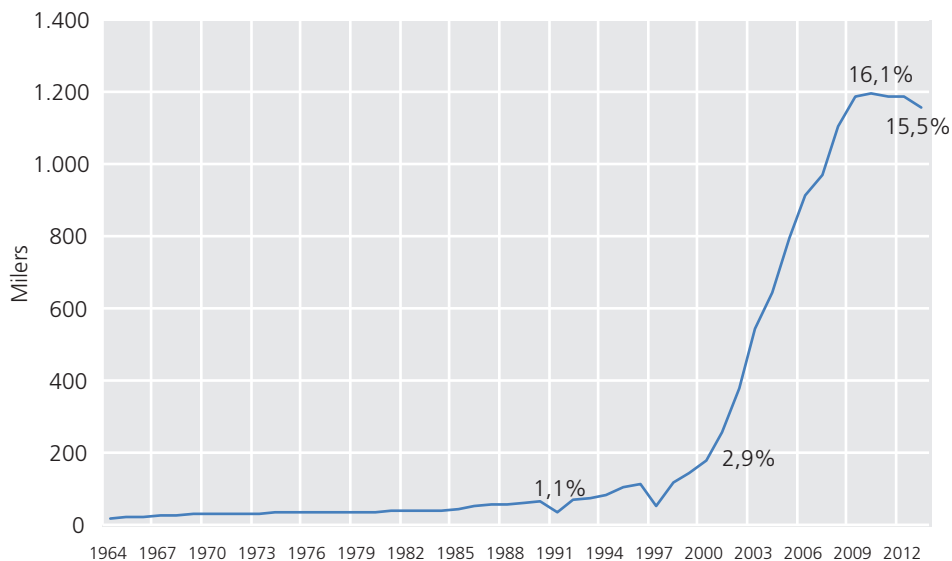

Font: elaboració pròpia a partir de l'Anuari estadístic d'Espanya i l'EVR de diversos anys (INE).

D'aquesta manera, si a l'any 1964 poc més de vint mil habitants de Catalunya eren estrangers –el 0,4% del total de la població–, a l'any 2013 ja ho eren, d'habitants estrangers, 1.200.000 –el 15,4%– (gràfic 2.3). Va constituir el major volum de població estrangera present en una comunitat autònoma espanyola, la qual cosa representava que un de cada cinc estrangers a Espanya visquessin a Catalunya. L'acceleració de les entrades des de l'any 2000 a la qual hem al·ludit anteriorment queda patent si considerem que en

aquell any només un 3% de la població resident a Catalunya era estrangera. El descens actual de la població estrangera que s'observa entre el 2010 i el 2013 s'explica tant pel retorn i la immigració a altres països com per l'adquisició de la nacionalitat espanyola per part d'un nombre creixent d'estrangers.

Gràfic 2.3. Evolució de la població estrangera. Catalunya, 1964-2013.

Font: Anuari estadístic d'Espanya i padró continu de diversos anys (INE).

En darrer lloc, no volem acabar aquest punt sense indicar l'increment que s'ha produït des de l'any 2010 de l'emigració de població de nacionalitat espanyola cap a altres països (gràfic 2.3). Aquesta migració ha generat una certa preocupació a causa del tipus de persones que la protagonitzen: joves amb nivells mitjans i alts de qualificació que busquen oportunitats laborals fora del país. El registre de l'emigració d'espanyols a través de l'EVR presenta un nivell alt de subregistre, per la qual cosa aquesta dada s'ha de prendre amb prudència. Tanmateix, el volum per ara sembla ser força discret. Així mateix, s'ha de tenir en compte que dins d'aquesta emigració hi ha població que va arribar com a estrangera a Espanya però que ha adquirit la nacionalitat espanyola posteriorment (Domingo et al., 2014).

2.4. Concretem o centrem-nos. La dimensió territorial de les migracions

En la secció precedent hem fet una visió panoràmica de les migracions internes i externes en els últims cinquanta anys, mirant de situar Catalunya en el context més ampli dels sis-

temes migratoris espanyol i internacional. En aquest sentit, s'han apreciat certes discontinuïtats o ruptures en el decurs d'aquest període. La primera, a mitjan anys setanta, va ser la pèrdua de protagonisme de les migracions interregionals i de llarga distància a favor dels desplaçaments intrarregionals, especialment les produïdes dins dels límits de les províncies. Aquests canvis van configurar un model migratori que es consolidarà entre els anys vuitanta i noranta a partir de la inversió dels fluxos entre regions –migracions de retorn– i l'auge de la mobilitat de curta distància, associada a moviments residencials. Una segona ruptura serà l'arribada massiva d'immigració procedent de l'estranger de tal manera que, a començament del nou segle, els fluxos de migració internacional assoliran una magnitud i una intensitat inusitades. L'esclat de la crisi l'any 2008 propiciarà una última ruptura, la qual va produir una inflexió en el cicle migratori que es va concretar en la forta caiguda dels fluxos d'entrada i l'augment progressiu de les sortides.

Aquesta visió panoràmica, però, no està completa sense la dimensió territorial. En aquest treball, ens centrarem en l'anàlisi, en un primer moment, de les migracions entre Catalunya i la resta d'Espanya, per continuar amb les procedències i les destinacions dels fluxos d'immigració i emigració exterior. En relació amb el primer component, cal insistir novament en el fet que la migració entre regions ha minvat considerablement, tant a Catalunya com a la resta d'Espanya. En concret, els desplaçaments interregionals, que implicaven dues de cada tres migracions en els anys seixanta, actualment representen al voltant d'un terç del total. Tenint en compte aquest fet, hem optat per seleccionar una sèrie de períodes –en total, cinc quinquennis– representatius de l'evolució i dels canvis en la dinàmica migratòria, i hem pres com a data de partida l'any 1964. Per il·lustrar els patrons territorials, s'han confeccionat els gràfics 2.4 i 2.5. En el primer es representen els anomenats *cercles migratoris* dels fluxos de migració entre regions. Aquest cercles constitueixen una eina eficaç de visualització dels desplaçaments de població –fins ara, inèdita a Espanya– per la quantitat d'informació que aporta sobre la direcció i el volum dels moviments entre llocs d'origen i de destinació.¹¹ El segon gràfic mostra la dispersió de la intensitat migratòria, tant de la immigració com de l'emigració de les regions –exceptuant Ceuta i Melilla– en cadascun dels períodes escollits.

El primer període correspon al quinquenni 1964-1968, etapa que, com ja s'ha indicat, es caracteritzà per una certa excepcionalitat migratòria a Espanya, tant pel volum i la intensitat dels desplaçaments de població entre regions –que no s'han tornat a produir– com per la seva estructura espacial. Així, en el primer cercle és possible observar una configuració territorial molt desequilibrada en què poques regions van ser les receptores principals dels corrents migratoris, concretament Catalunya, el País Basc, Madrid i la Comunitat Valenciana. En termes relatius, aquestes quatre assoliren les taxes d'immigració més elevades, especialment Catalunya, la qual arribà a un màxim històric d'un 18% anual. En observar la procedència de les arribades, la visualització és suficientment eloqüent,

11. La introducció dels cercles migratoris com a mètode de visualització de moviments migratoris correspon a Abel i Sander (2014), que van representar les estimacions de fluxos bilaterals de migració entre 196 països. Una descripció detallada dels procediments metodològics es troba a Sander *et al.* (2014).

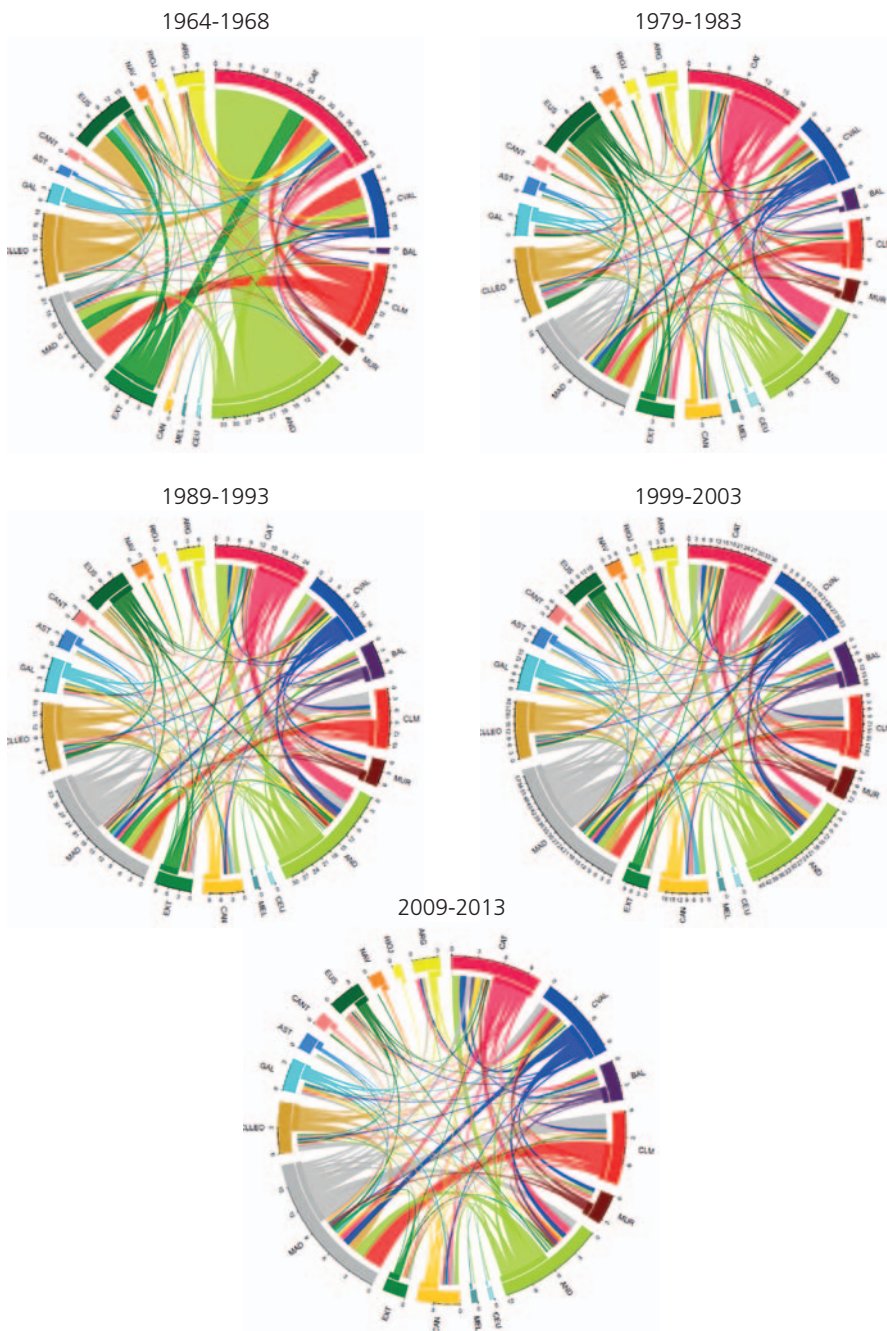
ja que mostra la preponderància d'Andalusia en els fluxos d'immigració –respecte a Catalunya i també al conjunt d'Espanya–, així com el fort enfocament espacial d'aquests fluxos.¹² Tant és així, que les entrades des de la regió andalusa van representar més de la meitat del total de la immigració rebuda per Catalunya –que, en el quinquenni, serà superior a 400.000 entrades–, proporció que anirà disminuint en el transcurs dels anys. A continuació, apareixen altres regions del sud peninsular, entre les quals destaquen Extremadura (11%) i Castella-la Manxa (10%), seguides de Castella i Lleó (7%) i Aragó (6%). En el cas de l'emigració, el volum i les destinacions disten del que s'ha dit abans, ja que les sortides des de Catalunya a la resta d'Espanya –principalment, dirigides a Andalusia, la Comunitat Valenciana, Aragó i la Comunitat de Madrid– no van superar la xifra total de 50.000. En termes relatius, només dos de cada mil habitants van efectuar una emigració des de Catalunya, la qual cosa posa en relleu la marcada desigualtat que va caracteritzar l'intercanvi migratori –en termes de saldo– amb la resta d'Espanya i, més concretament, amb Andalusia (amb un saldo positiu per a Catalunya de més de 200.000 migrants entre 1964 i 1968), Extremadura (46.000) i Castella-la Manxa (31.600).

El segon període –que ocupa el quinquenni 1979-1983– aporta una imatge molt diferent respecte a l'anterior etapa d'esplendor de la migració interregional. Tant el cercle migratori com el gràfic de dispersió de les taxes fan palesa la transformació del sistema migratori espanyol, ja iniciada en els anys precedents. Entre els canvis esdevinguts, destaquen la disminució del volum i la intensitat dels desplaçaments i la menor polarització geogràfica.¹³ Un altre canvi molt rellevant va consistir en l'alteració dels intercanvis migratoris, sobretot en aquelles regions que havien estat immigratòries, com Catalunya o el País Basc. En el cas de Catalunya, aquest fet es va evidenciar, primer, amb la immigració, en produir-se una major diversificació de les procedències –tot i el predomini d'Andalusia– i una alteració de les jerarquies amb l'establiment de nous corrents migratoris entre Catalunya, la Comunitat Valenciana i Madrid. I segon, i més important, es va evidenciar amb l'emigració en la mesura que, per primer cop, els fluxos de sortida superen els d'entrada fins al punt que es registrà un saldo migratori negatiu del voltant de 35.300. Tal

12. Cal precisar que l'òptica provincial genera un mapa migratori molt més detallat que el regional, com és d'esperar. Amb tot, els coeficients de variació d'immigració i d'emigració –indicadors que mesuren l'enfocament espacial dels fluxos, per a més detalls vegeu Bell *et al.* (2002)– calculats per a les províncies espanyoles durant tot el període, situen les províncies andaluses en les primeres posicions en el rànquing de territoris amb uns fluxos més focalitzats. En particular, cal destacar, en aquest primer període, Sevilla, Almeria, Còrdova, Granada i Huelva, totes amb fluxos molt focalitzats en Catalunya i, secundàriament, en Madrid.

13. Aquest fet es constata amb el *coeficient de variació agregat* dels fluxos calculat en l'àmbit provincial que va caure, respecte al primer període, en un 30%, així com amb l'*índex d'efectivitat migratòria*, que va passar d'un valor de 50 en el quinquenni 1964-1968 a poc més de 16 en el quinquenni 1989-1993. Els valors baixos denoten que hi ha més equilibri en els fluxos dins d'un sistema migratori, amb la qual cosa les migracions perden capacitat en la redistribució poblacional –per a més informació sobre el indicador, vegeu Bell *et al.* (2002). Des de llavors, aquest indicador ha disminuït fins a 5,7 en el quinquenni 2009-2013.

Gràfic 2.4. Cercles migratoris dels fluxos entre regions. Espanya, 1964-2013.

Font: Elaboració pròpia a partir de l'Anuari estadístic d'Espanya i l'EVR de diversos anys (INE). Cercles migratoris produïts amb programari R i el paquet Circlize desplegat per Zuguang Gu.

Gràfic 2.5. Taxes migratòries interregionals (per mil habitants), 1964-2014.

Font: elaboració pròpia a partir de l'Anuari estadístic d'Espanya i l'EVR de diversos anys (INE).

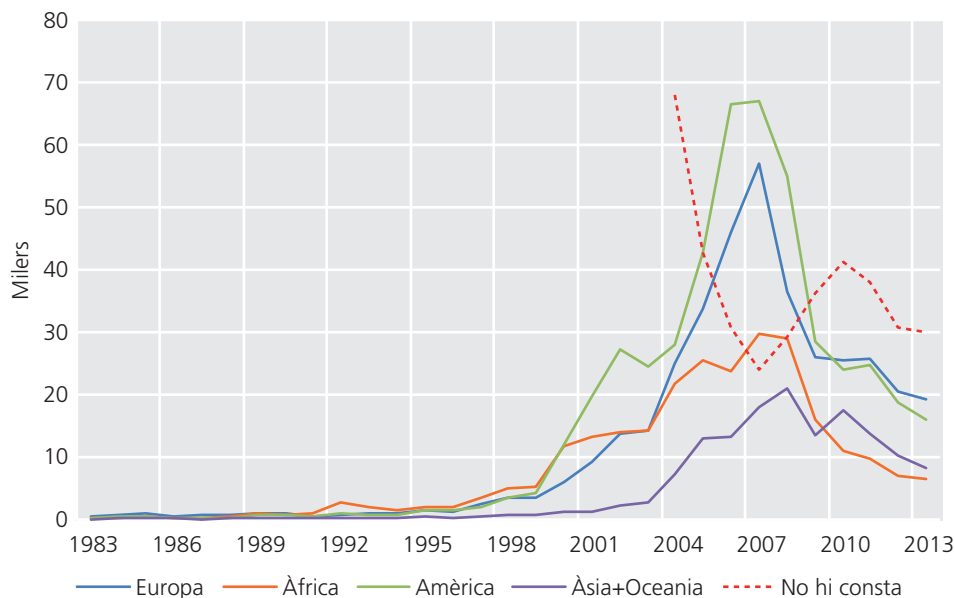
Nota: els gràfics es representen amb eixos d'ordenades i absisses d'escalles diferents.

com s'ha indicat anteriorment, des de mitjan anys setanta l'emigració –que ja es produïa, tot i que de manera suau– es va accentuar com a conseqüència de la crisi i el posterior ajustament estructural de l'economia. La direcció dels fluxos mostra que Andalusia va rebre la major part dels originats a Catalunya –en concret, un 35%–, juntament amb la Comunitat Valenciana. D'aquesta manera, els intercanvis migratoris que havien estat summament favorables per a Catalunya s'inverteixen, i es registren saldos migratoris negatius en la pràctica totalitat de les regions, però molt especialment en la regió andalusa (–15.800). Els períodes següents corresponen als quinquennis 1989-1993, 1999-2003 i 2009-2013. La inclusió d'aquestes tres etapes –a priori, no gaire diferents atesa la visualització dels cercles migratoris– permet constatar la consolidació, d'una banda, del sistema de migracions interregionals a Espanya amb els trets ja identificats prèviament i, de l'altra, com s'ha anat situant Catalunya al seu si. En aquest sentit, és important subratllar la pèrdua progressiva de protagonisme de la comunitat dins del sistema interregional –clarament observable en els gràfics de dispersió–, fet que indica, així mateix, la menor importància que han tingut les migracions interregionals com a component de creixement demogràfic. Una altra qüestió seria l'augment relatiu en la diversitat d'orígens i destinacions dels fluxos, tot i el manteniment dels corrents migratoris tradicionals.

Aquest examen succint dels patrons territorials en els últims cinquanta anys es complementarà ara amb una visió dels orígens i les procedències dels fluxos de migració internacional. A diferència de les migracions internes, el component de migració exterior comporta problemes importants de registre, tal com s'ha indicat en l'apartat metodològic. En aquest cas, és especialment patent pel que fa a l'emigració. Només des de 2005 disposem d'algunes dades, però a causa de la subestimació i la manca d'informació sobre la seva destinació, considerem que no té gaire sentit comentar-les amb detall. En tot cas, a l'apartat anterior s'indica la tendència que mostra aquest flux. La immigració procedent de l'estranger i, en concret, d'estrangers, també presenta llacunes significatives, tal com es pot observar al gràfic 2.6, on des de l'any 2003, per exemple, es comptabilitza un nombre elevat d'immigrants estrangers dels quals no consta el país o continent de procedència, i que correspon a les altes per omissió que s'han comentat en l'apartat dedicat a l'anàlisi de les fonts d'informació.

L'anàlisi de les entrades mostra com, si bé el volum més elevat d'estrangers ha procedit de països americans, ha estat també destacable la immigració procedent d'altres països europeus. En un segon terme, se situen els fluxos procedents d'Àfrica i Àsia, encara que és significatiu que fins a l'any 2000 va ser la immigració procedent d'Àfrica la més destacable, per sobre dels fluxos procedents d'Europa i d'Amèrica. Com va succeir en la resta d'Espanya, l'any 2000 es produeix l'entrada massiva de població llatinoamericana, que guanya primacia com a flux d'entrada principal. La població procedent de països asiàtics s'incrementa de manera notable a partir de l'any 2003 i registra el seu màxim anual l'any 2007. Des de llavors, s'observa una disminució de les entrades, especialment marcada, en el cas d'africans i americans, amb descensos propers al 75% entre els anys 2007 i 2013, i un descens una mica més moderat però també de forta magnitud en el cas dels europeus (–66%) i asiàtics (–53%).

Gràfic 2.6. Immigració estrangera procedent d'altres països agrupats per grups continentals. Catalunya, 1983-2013.

Font: elaboració pròpia a partir de l'Anuari estadístic d'Espanya i l'EVR de diversos anys (INE).

2.5. Conclusions: la crisi, un punt i a part?

A mitjan anys trenta, quan es va editar per primera vegada l'obra més coneguda de Josep Vandellòs (1935) *Catalunya, poble decadent*, la població del país se situava a prop dels 3 milions d'habitants. L'any 1989, data en què Anna Cabré va presentar la seva tesi doctoral, la població s'havia duplicat fins als 6 milions d'habitants després d'un període marcat per la incorporació d'immigració i una revifada de la natalitat durant el *baby boom*, a cavall entre les dècades dels seixanta i els setanta. Actualment, la població de Catalunya ha arribat als 7,5 milions d'habitants. Les reflexions de Vandellòs sobre la decadència de la població –i la nació– van trobar resposta en l'obra de Francesc Candel, i des d'una vessant més demogràfica, també en les aportacions d'Anna Cabré.

Les migracions d'ara no són com les d'abans? El que podem destacar és que la posició de Catalunya dins del conjunt de la migració interna a Espanya ha canviat. A començaments del període que hem analitzat, Catalunya constituïa el territori de referència per a una gran part de la migració interna d'Espanya. La situació actual mostra una pèrdua d'importància relativa dins del conjunt de les migracions a Espanya i, de manera també clara, una marcada heterogeneïtat pel que fa als orígens i a les destinacions dels fluxos que no traspassen les fronteres espanyoles. L'arribada de població estrangera ha estat

l'altre fet destacable, sobretot en aquest inici de segle. Per tant, l'evolució demogràfica de Catalunya s'ha caracteritzat durant aquests últims 50 anys per una arribada massiva de població, puntejada per períodes en què el saldo migratori ha esdevingut negatiu, encara que de forma discreta. La societat catalana confia la seva reproducció demogràfica i social a l'arribada constant d'immigrants –durant bona part del segle xx i començament del xxi–, en un procés d'incorporació a uns espais socials i laborals similars, això sí amb la promesa d'una futura mobilitat social ascendent per als seus descendents. Els immigrants vénen perquè es demana la seva presència a Catalunya, sense que això signifiqui oblidar les condicions d'aquesta població en les seves societats d'origen. En aquesta línia de reflexió, les aportacions de Domingo (2003, 2004) han vingut a posar en relleu com en els últims anys l'arribada de població estrangera s'ha basat de nou en els canvis sociodemogràfics de la població catalana. Davant les propostes que veuen el recurs a la immigració estrangera com un factor desencadenat pel declivi demogràfic de les societats europees, Domingo proposa tenir en compte que són els canvis en la composició social i demogràfica de la societat, els veritables motors d'aquesta immigració.

La crisi econòmica que esclatà l'any 2008 ha marcat un punt i final –o a part?– a una de les etapes d'arribada d'immigrants més important de la història recent de Catalunya. Uns mesos abans moria Francesc Candel. La seva vida, per tant, va transcórrer en una Catalunya marcada per l'arribada d'immigrants. Nascut l'any 1925 al País Valencià, ell mateix va migrar amb els seus pares de ben petit, en un dels moments de màxima immigració a Catalunya; posteriorment va desenvolupar les seves reflexions assagístiques i les seves obres de ficció en l'Espanya del règim franquista i va assistir a la mobilització d'una part substancial de la població espanyola. Finalment, encara va tenir temps de reflexionar sobre la nova immigració estrangera. Va ser testimoni de l'arribada i de l'assentament de totes aquestes persones dins de Catalunya. Es va preocupar pel seu benestar i per les dificultats que per a un nombre important d'elles representava el fet d'arribar a un país nou, a una societat nova, i es va preocupar per trobar punts de trobada i d'interrelació entre autòctons i forans. Aquesta és una tasca que, en aquests moments, continua sent més necessària que mai, quan s'obren tota una sèrie d'interrogants sobre els efectes que pot tenir la crisi actual sobre la societat i sobre les condicions en què es podrà fer l'assentament de totes aquelles persones que han arribat en els últims anys, així com dels seus descendents.

Referències bibliogràfiques

ABEL, G. J.; SANDER, N. (2014). «Quantifying global international migration flows». *Science*, 343 (6178), p. 1520-1522.

ARANGO, J. (1976). «Cambio económico y movimientos migratorios en la España oriental del primer tercio del siglo xx: algunas hipótesis sobre determinantes y consecuencias». *Hacienda Pública Española*, 38, p. 51-80.

- BAYONA, J.; GIL ALONSO, F. (2008). «El papel de la inmigración extranjera en la expansión de las áreas urbanas. El caso de Barcelona (1998-2007)». *Scripta Nova. Revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales*, 12.
- BELL, M.; BLAKE, M.; BOYLE, P.; DUKE-WILLIAMS, O.; REES, P.; STILLWELL, J.; HUGO, G. (2002). «Cross-national comparison of internal migration: issues and measures». *Journal of the Royal Statistical Society: Series A (Statistics in Society)*, 165 (3), p. 435-464.
- BOJ LABIÓS, I.; VALLÈS AROCA, J. (2005). «El pavelló de les missions (la repressió de la immigració)». *L'Avenç*, 298, p. 38-44.
- BORGES, J. L. (2012). *El hacedor*. Madrid: Debolsillo.
- BUENO, X. (2008). «Factores mediatizadores en la producción científica sobre las migraciones internacionales en España». *Papers de Demografia*, 342.
- CABRÉ, A. (1991). «Les migracions en la reproducció de la població catalana, 1880-1980». *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 19-20, p. 33-55.
- CABRÉ, A. (1999). *El sistema català de reproducció (Cent anys de singularitat demogràfica)*. Barcelona: Proa.
- CABRÉ, A. (2007). «Les onades migratòries en el sistema català de reproducció». A: Diversos autors. *Les onades migratòries a la història de Catalunya. Nadala 2007*. Barcelona: Fundació Lluís Carulla, p. 11-18.
- CABRÉ, A.; MORENO, J.; PUJADAS, I. (1985). «Cambio migratorio y "reconversión territorial" en España». *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, 82, p. 43-65.
- CANDEL, F. (1967). *Els altres catalans*. Barcelona: Edicions 62.
- CANDEL, F. (1985). *Els altres catalans vint anys després*. Barcelona: Edicions 62.
- CANDEL, F. (2014). *Candel i Barcelona: la ciutat dels altres catalans*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona (selecció de textos de F. Candel).
- CANDEL, F.; CUENCA, J. M. (2001). *Els altres catalans del segle XXI*. Barcelona: Planeta.
- CAPEL, H. (1967). «Los estudios acerca de las migraciones interiores en España». *Revista de Geografía*, 1, p. 77-101.
- CARDELÚS, J.; PASCUAL, A. (1979). *Movimientos migratorios y organización social*. Barcelona: Península.
- CARDELÚS, J.; PASCUAL DE SANS, A.; SOLANA SOLANA, M. (1999). *Migracions, activitat econòmica i poblament a Espanya*. Barcelona: Servei de Publicacions de la UAB.
- CARDELÚS, J.; PASCUAL DE SANS, A.; SOLANA SOLANA, M. (2003). «Opcions individuals i pautes col·lectives: mobilitat i poblament a Espanya a la segona meitat del segle XX». *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 42, p. 37-70.

- CASTLES, S. (1986). «The guest-worker in western Europe-an obituary». *International Migration Review*, 4, p. 761-779.
- CASTLES, S.; MILLER, M. (2009). *The age of migration (International population movements in the Modern World)*. Basingstoke: Palgrave-MacMillan.
- DASSETTO F. (1990). «Pour une théorie des cycles migratoires», A: Bastenier, A; Dassetto, F. *Immigrations et nouveaux pluralismes. Une confrontation de sociétés*. Brussel-les: De Boeck-Wesmael, p. 11-40.
- DE MIGUEL, V. (2002). *La dimensión familiar en las migraciones interregionales en España durante el siglo xx: un análisis territorial*. Tesis doctoral. Departament de Geografia de la Universitat Autònoma de Barcelona.
- DOMINGO I VALLS, A. (2003). «Reiventando España. Migración internacional estrenado el siglo XXI». *Papers de Demografia*, 219.
- DOMINGO I VALLS, A. (2004). «La immigració actual a Espanya. Aspectes demogràfics». *Papers de Demografia*, 252.
- DOMINGO I VALLS, A. (2012). «Immigració i política demogràfica a l'obra de Josep Antoni Vandellós». *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 73, p. 9-26.
- DOMINGO I VALLS, A. (2013). «“Català és...” El discurs sobre immigració i identitat nacional durant el franquisme: Francesc Candel i Jordi Pujol». *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 75, p. 9-32.
- DOMINGO I VALLS, A. (2014). *Catalunya al mirall de la immigració. Demografia i identitat nacional*. Barcelona: L'Avenç.
- DOMINGO, A.; SABATER, A. (2010). «El empadronamiento de la población extranjera en los municipios catalanes de 2004 a 2008». *Scripta Nova. Revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales*, 14, p. 310-347.
- DOMINGO, A.; SABATER, A.; ORTEGA-RIVERA, E. (2014). «¿Migración neohispánica? El impacto de la crisis económica en la emigración española». *Empiria. Revista de Metodología de Ciencias Sociales*, 29, p. 39-66.
- FRANCH, X.; RECAÑO, J. (2011). «La evolución de las migraciones internas en España: un estudio de la distancia de las migraciones intermunicipales en las dos últimas décadas». A: Pujadas, I. et al. (coord.). *Población y espacios urbanos. XII Congreso de la Población Española* (del 8 al 10 de juliol de 2010). Barcelona: Facultat de Geografia i Història de la Universitat de Barcelona, Grupo de Población de la AGE, p. 109-126.
- GARCÍA BARBANCHO, A. (1967). *Las migraciones interiores en España. Estudio cuantitativo desde 1900*. Madrid: Instituto de Desarrollo Económico.

- GIL-ALONSO, F. (2010). «Análisis de dos propuestas metodológicas para estimar las salidas de extranjeros de España: las bajas por caducidad padronales y la renovación de las tarjetas de residencia temporales». *Estadística española*, 52 (174), p. 277-309.
- IOE (1994). *Marroquins a Catalunya*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- IOE (1999). *Inmigrantes, trabajadores, ciudadanos: una visión de las migraciones desde España*. València: Universitat de València.
- LÓPEZ-GAY, A. (2008). *Canvis residencials i moviments migratoris en la renovació demogràfica de Barcelona*. Barcelona: Consell de Treball, Econòmic i Social de Catalunya.
- MARÍN CORBERA, M. (2006). «Franquismo e inmigración interior: el caso de Sabadell (1939-1960)». *Historia Social*, 56, p. 131-151.
- MARTÍ, M.; RÓDENAS, C. (2004). «Migrantes y migraciones: de nuevo la divergencia en las fuentes estadísticas». *Estadística española*, 46 (156), p. 293-321.
- MÓDENES, J. A. (1998). *Flujos espaciales e itinerarios biográficos: la movilidad residencial en el área de Barcelona*. Tesis doctoral. Universitat Autònoma de Barcelona.
- NADAL, J.; GIRALT, E. (2000). *Immigració i redreç demogràfic. Els francesos a la Catalunya dels segles XVI-XVII*. Vic: Eumo.
- OKŁÓSKI, M. (2012). *European Immigrations. Trends, Structures and Policy Implications*. IMISCOE Research. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- ORTEGA-RIVERA, E. (2012). «Análisis demográfico del empadronamiento: la población de nacionalidad extranjera en Andalucía (1998-2010)». *Papers de Demografia*, 402.
- PASCUAL DE SANS, A.; DE MIGUEL, V.; MORÉN, R.; SOLANA, M. (2002). *Migracions a Catalunya. L'estat de la qüestió (1975-2000)*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona.
- PUIG I VALLS, A. (1995). «La Guerra Civil espanyola, una causa de l'emigració andalusa en la dècada dels anys cinquanta?». *Recerques*, 31, p. 53-69.
- PUJADAS, I. (2009). «Movilidad residencial y expansión urbana en la Región Metropolitana de Barcelona, 1982-2005». *Scripta Nova. Revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales*, 13 (290).
- RECAÑO, J. (2004a). «Los intercambios poblacionales entre las regiones españolas». A: Diversos autores. *Análisis territorial de la demografía española*. Madrid: Fundación Fernando Abril Martorell, p. 273-318.
- RECAÑO, J. (2004b). «Las migraciones internas de retorno en España durante la primera mitad de la década de los noventa: implicaciones demográficas y territoriales». *Papers de Demografia*, 243.
- RECAÑO, J.; SOLANA, M. (1998). «Migració residencial entre Catalunya i la resta d'Espanya».

- A: Giner, S. (dir.). *La societat catalana*. Barcelona: Institut d'Estadística de Catalunya, p. 221-241.
- RÓDENAS, C. (1994). «Migraciones interregionales en España (1960-1989): cambios y barreras». *Revista de Economía Aplicada*, 2 (4), p. 5-36.
- RÓDENAS, C.; MARTÍ, M. (2005). «El nuevo mapa de las migraciones interiores en España: los cambios en el patrón de los sesenta». *Investigaciones Regionales*, 6, p. 21-39.
- SABATER, A.; AJENJO, M. (2005). «Una aproximació als empadronaments atípics a Catalunya: còmput i distribució territorial d'un fenomen generalitzat». *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 46, p. 63-79.
- SANDER, N.; ABEL, G. J.; BAUER, R.; SCHMIDT, J. (2014). *Visualising migration flow data with circular plots*. Vienna Institute of Demography Working Papers, 2/2014.
- SILVESTRE, J. (2009). «Las emigraciones interiores en España durante los siglos XIX y XX: una revisión bibliográfica». *Ager. Revista de Estudios sobre Despoblación y Desarrollo Rural*, 2, p. 227-248.
- SIMÓN I TARRÉS, A. (1995). *Aproximació al pensament demogràfic a Catalunya*. Barcelona: Curial.
- VANDELLÓS, J. (1935). *Catalunya, poble decadent*. Barcelona: Biblioteca Catalana d'Autors Independents.
- ZELINSKY, W. (1971). «The hypothesis of the mobility transition». *Geographical Review*, 61(2), p. 219-249.